Volume : 1 | Issue : 5 | May 2012 ISSN - 2250-1991

Research Paper Geography

नगराची वाढ व कृशी भूमी उपयोजन बदल नांदेड-वाघाळा एक अभ्यास पाहणी

Nagarcha wadh v kushi bhumi upyog badal nanded-vaghan ek abhyas pahani

*Prof. Mane Deshmukh R. S. ** Dr. S. B Rathod

*,** सहाय्यक प्राध्यापक, भूगोल विभाग, छत्रपती षिवाजी कॉलेज, सातारा ४१५००१ महाराश्ट्र

ABSTRACT

नगरांचा प्रभाव सभोवताली असलेल्या उपनगरातील अनेक घटकांवर होत असतो. यामध्ये प्रामुख्याने उपनगरातील कृशी भूमी उपयोजनामध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल होत असतो. गेल्या दोन दषकात नांदेड षहरांचा झपाट्याने विस्तार होत असून त्याचा परिणाम सभोवतालच्या १९ उपनगरातील भूमी उपयोजनावर घडून आलेला आहे. म्हणून प्रस्तुत षोध निबंधात नांदेड - वाघाळा महानगरपालिके सभोवताली असलेल्या १९ उपनगरातील कृशी भूमी उपयोजनात बदल कसा झाला आहे तो षोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. नांदेड-वाघाळा षहराचे क्षेत्रफळ ८० चौ.किमी. असून षहरालगत १९ उपनगरे आहेत. या सर्व उपनगराचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ ८६१९.४६ हेक्टर्स असून त्यापैकी १३४७ हेक्टर्स क्षेत्रफळ कृशीखाली आहे. सदरच्या अभ्यासासाठी १९८१ ते २००१ हा कालावधी निवडला आहे. प्रस्तुत षोध निबंधात द्वितीय आकडेवारीचा आधार घेण्यात आला आहे. उपनगर हा अभ्यासाचा घटक मानला आहे. सदरच्या अभ्यासातून कृशी खालील जमिनीचे प्रमाण दोन दषकात ४१.१: ने कमी झाल्याचे दिसून आले. सदरचा अभ्यास उपनगरीय कृशी विकासाच्या नियोजनासाठी उपयुक्त आहे.

Keywords :

१. प्रस्तावना :
भूमी ही एक अत्यंत महत्त्वाची साधन संपत्ती आहे. सुपीक जमीन ही विविध पिकांच्या उत्पादनासाठी महत्वाचा घटक आहे. सामान्यपणे माती तयार होण्याची प्रक्रिया फार हळू आहे आणि १ से.मी. मातीचा थर तयार होण्यासाठी १००० वर्शे लागतात. नागरीकरण अति वेगाने होत आहे. षहराची वाढ होत असताना त्याचा प्रभाव सभोवताली असलेल्या उपनगरातील अनेक घटकांवर होत असतो. यामध्ये कृशी भूमी उपयोजनात मोठा बदल होतो. षहराची वाढ झपाट्याने होते तेव्हा षहरा. तील लोकसंख्या षहराच्या सभोवताली असलेल्या परिसरात वास्तव्यास जाते. असाच परिणाम नांदेड-वाघाळा षहरालगत असलेल्या १९ उपनगरात झालेला आहे. प्रस्तुत अभ्यासात नांदेड वाघाळा महानगरपालिके सभोवताली असलेल्या १९ उपनगरातील कृशी भूमी उपयोजनातील बदलाचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

२. अभ्यासक्षेत्र :
महाराश्ट्राच्या पूर्व भागात नांदेड हा जिल्हा असून नांदेड वाघाळा षहर महानगरपा. लिकेचे ठिकाण असून षहरालगत १९ उपनगरे आहेत. ही उपनगरे १८° ३१' उत्तर अक्षांष व ७७° १०' पूर्व रेखांषावर वसलेली आहेत. उपनगराचे एकूण क्षेत्रफळ ८६१९.४६ हेक्टर्स इतके आहे. भूरचनेच्या दृश्टीने उपनगरातून पष्चिमेकडून पूर्वकडे गोदावरी नदीचा प्रवाह गेला आहे. उपनगराच्या उत्तर भागातून आसना नदीचे पात्र आहे. ही उपनगरे समुद्रसपाटीपासून सरासरी ४८९ मी. उंचीवर आहेत. उत्तरेकडचा भाग जास्त उंचीचा असून दक्षिण पूर्व भाग उताराचा आहे. या उपनगरातील २००१ च्या अहवालानुसार कृशी भूमी उपयोजनाखालील क्षेत्र १३४७.५८ हेक्टर्स इतके आहे.

३. उद्देष :
प्रस्तुत षोध निबंधात खालील उद्दिश्टांना अनुसरुन अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१. कृशी भूमी उपयोजनातील बदलाचे विष्लेशण करणे.

२. कृशी भूमी उपयोजनातील नियोजनाचा आराखडा सुचित करणे.

४. सांख्यिकी व संषोधन पद्धती :
सदरचा अभ्यास द्वितीय आकडेवारीवर आधारलेला आहे. सदरची माहिती १९८१, १९९१ व २००१ चे जनगणना अहवालामधून संकलित केलेली आहे. सदरच्या अभ्यासात उपनगर हा अभ्यास घटक मानला आहे. अभ्यासासाठी १९८१ ते २००१ हा कालावधी निवडला आहे. फक्त कृशी भूमी उपयोजनातील बदल हा घटक अभ्यासासाठी निवडला आहे. कृशी भूमिउपयोजन बदल टक्केवारीत रुपांतर केले व त्याची तुलना एकूण उपनगराच्या सरासरीषी केली. कृशी भूमी उपयोजनातील बदलाचे चार - अति जास्त, जास्त, मध्यम व अति कमी - भागात विभागणी केली. हे विभाग छायांकन पद्धतीच्या साह्याने नकाषात दाखविण्यात आले आहे.

नांदेड-वाघाळा उपनगरे

स्थान दर्षक नकाषा

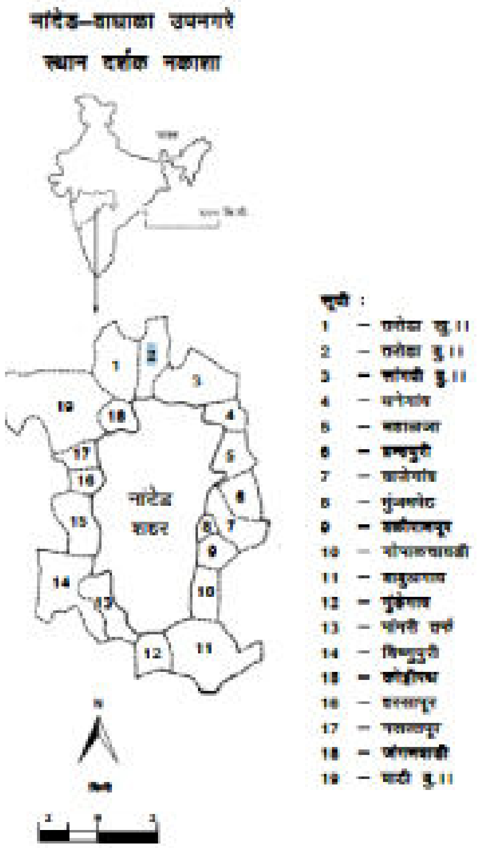

आकृती क्र. 1

५. विशय विवेचन :
❖ १९८१ ते १९९१ मधील बदल
उपनगरातील कृशीसाठी उपलब्ध असलेली भूमी १९८१ मध्ये ८७४६ हेक्टर्स होती. ती १९९१ मध्ये ५९१६ हेक्टर्स झाली. १९८१ ते १९९१ या दषकात कृशी खालील भूमीचे क्षेत्र ३४.४: नी कमी झाले.

अ) अतिजास्त बदल :
उपनगराच्या सरासरीषी तुलना करता अति जास्त बदल गोपाळचावडी (९१.७:) येथे झाला असून त्या खालोखाल जंगमवाडी (९१.३:), बळीरामपूर (७८.२:), ब्रह्मप.

 ISSN - 2250-1991

ूरी या चार उपनगरातील कृशी खालील भूमीचे क्षेत्र कमी झाले. कारण या दषकात नांदेड षहराच्या वाढीचा कल पूर्व व वायव्य दिषेस होता. म्हणून या उपनगरातील कृशी खालील भूमीचे प्रमाण कमी झाले.

ब) जास्त बदल :
उपनगराच्या सरासरीषी तुलना करता अतिजास्त बदल वाडी बु.॥ येथे आढळून आला. येथे ४०.९: ने कृशी खालील भूमीचे क्षेत्र कमी झाले.

क) मध्यम बदल :
उपनगराच्या सरासरीषी तुलना करता मध्यम बदल धनेगांव या उपनगरात झाला आहे. या उपनगरात कृशीखालील भूमिचे क्षेत्र ३८.१: ने कमी झालेले आहे.

ड) अतिकमी बदल :
उपनगराच्या सरासरीची तुलना करता अति कमी बदल कोटीरथ (२६.५:), तरोडा बु.॥ (२२.३:), तरोडा (२०.९:), नसरतपूर (१९.१:), हस्सापूर (१८.४:), मह. ालजा (१२.८:), गुंडेगांव (१०.१:), पांगरी (७.७:), वाजेगाव (५.८:) व बाबुलगांव (६.५:) या उपनगरात झाला आहे. कारण या दषकात षहराच्या वाढीचा कल उत्तर व दक्षिणेस कमी होता. यातील उपनगरे गोदावरी काठालगतर आहेत. नागरी सुविध ा अपुऱ्या आहेत.

याच दषकात सांगवी बु.॥ या उपनगरात काहीच बदल झाला नाही. मुंजमपेठ (११. ३:) आणि वाजेगांव (५.८:) उपनगरात कृशीखालील भूमीचे क्षेत्रात वाढ झाली आहे.

नांदेड-वाघाळा उपनगरातील कृषी भूमी उपयोजनातील बदल
(१९८१ ते १९९१) (१९९१ ते २००१)

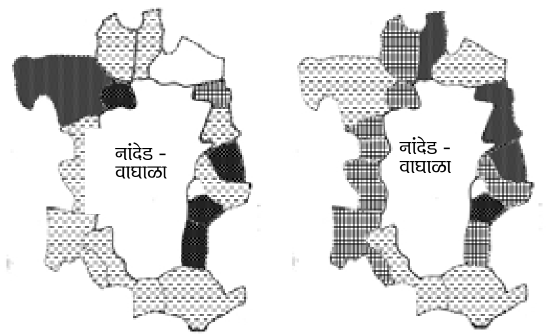

आकृती क्र. २ (अ) (ब)

❖ १९९१ ते २००१ मधील बदल :
उपनगरातील कृशीसाठी उपलब्ध असलेली भूमी १९९१ मध्ये ५९९१ हेक्टर्स होती. ती २००१ मध्ये ५११८ हेक्टर्स झाली. १९९१ ते २००१ या दषकात कृशी खालील भूमीचे क्षेत्र १२.८: ने कमी झाले.

अ) अतिजास्त बदल :
एकूण उपनगराच्या सरासरीषी तुलना करता अतिजास्त बदल बळीरामपूर (३५.६:) या उपनगरात झाला. या उपनगराचे षहरापासून अंतर कमी, नागरी सुविधा उपलब्ध म्हणून कृशी खालील क्षेत्र वेगाने कमी झाले.

कृशीसाठी उपलब्ध असलेल्या भूमीमधील बदल (१९८१ - २००१)

अ.नं	उपनगराचे नांव	1981&1991		1991&2001		1981&2001	
		हेक्टर्समध्ये	टक्केवारी	हेक्टर्समध्ये	टक्केवारी	हेक्टर्समध्ये	टक्केवारी
1	तरोडा (खु)	&71-26	&20-9	&49-63	&18-4	&120-89	&35-42
2	तरोडा (बु)	&108-81	&22-3	&89-55	&23-6	&198-36	&40-6
3	वाडी (बु)	&633-47	&40-9	&72-01	&7-9	&705-48	&45-6
4	नसरतपूर	&17-48	&19-1	&8-88	&11-9	&26-36	&28-8
5	हस्सापूर	&40-54	&18-4	&18-95	&10-5	&59-49	&26-9
6	जंगमवाडी	&489-56	&91-3	&6-13	&13-1	&495-69	&92-41
7	सांगवी (बु)	0	0	&26-05	&4-6	&26-05	&4-6
8	महालजा	&21-23	&12-8	&28-98	&25-3	&80-21	&48-4
9	ब्रह्मपूरी	&613-95	&78-2	&51-02	&29-8	&664-97	&84-7
10	कोट्टीरथ	&77-51	&26-5	&34-99	&16-3	&112-5	&42-8
11	विश्णुपुरी	&168-36	&17-2	&155-03	&19-2	&323-39	&33-1
12	पांगरी	&38-33	&7-7	&13-9	&3-1	&52-23	&10-5
13	गुंडेगांव	&23-78	&10-1	&16-97	&7-9	&40-75	&17-3
14	मुंजमपेठ	$4-03	$11-3	$0-99	$2-5	$5-0	$13-9
15	धनेगांव	&175-04	&38-1	&59-99	&21-1	&235-03	&51-2
16	बळीरामपूर	&115-56	&82-2	&8-93	&35-6	&124-49	&80-51
17	गोपाळचावडी	&168-86	&61-7	&18-99	&18-2	&187-85	&68-7
18	बाबुलगांव	&50-02	&5-5	&80-06	&9-3	&130-08	&14-2
19	वाजेगांव	$10-19	$5-8	&19-04	&10-3	&8-85	&5-1
	एकूण	&2829-54	&32-4	&758-11	&12-8	&3587-65	&41-1

स्त्रोत : लेखक (२०१०)

ब) जास्त बदल :
उपनगराच्या सरासरीषी तुलना करता जास्त बदल ब्रह्मपूरी (२३.६:), महालजा (२५.३:), तरोडा बु.॥ (२३.६:), धनेगांव (२१.१:), या चार उपनगरात झाला.

क) मध्यम बदल :
उपनगराच्या सरासरीषी तुलना करता मध्यम बदल तरोडा खु.॥ (१८.४:), नसरतपूर (११.९:), हस्सापूर (१०.५:), जंगमवाडी (१३.१:), कोटीरथ (१६.३:), विश्णूपुरी (१९.२:), गोपाळचावडी (१८.२:), व वाजेगांव (१०.३:) या आठ उपनगरात झाला.

ड) अतिकमी बदल :
उपनगराच्या सरासरीषी तुलना करता अति कमी बदल वाडी बु.॥ (७.९:), सांगवी बु.॥ (४.६:), पांगरी (३.१:), गुंडेगांव (७.९:), व बाबुलगाव (९.३:) या उपनगरात झाला. ही उपनगरे नदी काठावर असल्याने अलिकडील काळात महापूराचे संकट, उत्तरेस मूलभूत नागरी सुविधांचा अभाव असल्याने क्रृशी खालील भूमीतील बदल कमी प्रमाणात झाला.

या दषकात मुंजमपेठ या उपनगरात क्रृशी खालील भूमीच्या क्षेत्रात २.५: नी वाढ झाली.

❖ १९८१ ते २००१ मधील बदल :
उपनगरातील क्रृशीसाठी उपलब्ध असलेली भूमी १९८१ मध्ये ८७४६ हेक्टर्स होती. ती २००१ मध्ये ५१५८ हेक्टर्स झाली. १९८१ ते २००१ या वीस वर्शात क्रृशीखालील भूमीचे क्षेत्र ४१.१: नी कमी झाले.

अ) अतिजास्त बदल :
एकूण उपनगराच्या सरासरीषी तुलना करता अतीजास्त बदल जंगमवाडी (९२.४१:), ब्रह्मपुरी (८४.७:), बळीरामपूर (८०.५१:), गोपाळचावडी (६८.७:), व धनेगांव (५१.२:) या पाच उपनगरात झाला. या दोन दषकात नांदेड षहराची वाढ पूर्व दिषेने झाली. म्हणून क्रृशी खालील भूमीचे प्रमाण कमी झाले.

ब) जास्त बदल :
उपनगराच्या सरासरीषी तुलना करता जास्त बदल महालजा (४८.४:), वाडी बु.॥ (४५.६:), कोटीरथ (४२.८:) व तरोडा बु.॥ (४०.६:) या चार उपनगरात झाला.

क) मध्यम बदल :
सरासरीषी तुलना करता मध्यम बदल तरोडा खु.॥ (३५.४२:), व विश्णुपुरी (३३:) या दोन उपनगरात झाला. या दोन उपनगरांचे षहरापासूनचे अंतर जास्त असल्याने क्रृशी खालील

भूमीचे बदल मध्यम प्रमाणात झाले आहे.

ड) अति कमी बदल :
उपनगराच्या सरासरीषी तुलना करता अति कमी बदल नसरतपूर (२८.८:), हस्सापूर (२६.९:), सांगवी (४.६:), पांगरी (१०.५:), गुंडेगाव (१७.३:), बाबुलगाव (१४.२:), वाजेगांव (५.१:) या उपनगरात झाला.

मुंजमपेठ या उपनगरात क्रृशीखालील भूमी कमी न होता १६.९: नी वाढ झाली आहे. पूरग्रस्त भाग व स्थानिक विषिश्ट धार्मिक कारण कारणीभूत ठरले आहे. वरील उपनग. रांचे षहरापासून अंतर जास्त असल्याने क्रृशी खालील भूमीत कमी प्रमाणात बदल झाला आहे. षिवाय नदी काठ, दलदलयुक्त जमीन, नागरी सुविधांची कमतरता, पिण्याच्या पाण्याचा अपुरा पुरवठा या घटकांच्या प्रभावामुळे क्रृशी खालील भूमीमधील बदल कमी प्रमाणात झाला आहे.

६) निश्कर्श :
वरील अभ्यासातून असे दिसून येते की, १९८१ ते २००१ या दोन दषकात क्रृशीसाठी उपलब्ध असलेली भूमी ४१.१: ने कमी झाली आहे. मुंजमपेठ या उपनगरात १३.९: नी वृद्धी झालेली आहे. सदरच्या अभ्यासातून क्रृशी भूमी उपयोजनातील बदल भौगा. ेलीक परिस्थिती, नागरीकरण, औद्योगिक विकास आणि लोकसंख्या षास्त्रीय घटक. ांचा निकटचा संबंध दर्षवितात. याचाच अर्थ असा की नांदेड-वाघाळा षहराच्या वाढीचा परिणाम उपनगरातील भूमी उपयोजनावर होवून क्रृशीखालील क्षेत्र कमी होत आहे.

REFERENCES

1) H. Lal, (1987), City and Urban Fringe – A Case study of Barely, Concept Publishing Company, New Delhi. pp. 95-166 2) Harold Carter, (1983), Edward Arnold, p.p. 130-148. 3) K. Siddhartha and S. Mukherjee, (2000), Cities Urbanization and Urban Systems, Kisalaya Publications, Delhi pp. 127-136 4) M. Husan, Agricultural Geographi. 5) Jasbir Singh & S. S. Dhillon (1984), Agricultural Geography, Tata Mc Graw-Hill Publishing Company, Delhi. 6) Census of India, District Census Handbook, Nanded, Part II – A and B, 1981, 1991, 2001. 7) डॉ. फुले (२००५) - लातूर जिल्ह्यातील भूमी उपयोजनातील बदल - संषोधक चवण ४.